
URARTU EGEMENLİĞİNİN YUKARI FIRAT BÖLGESİ'NDEKİ TARİHSEL GELİŞİMİ

Serkan ERDOĞAN*

Özet

M.Ö. 839 yılında Asur yayılımının içerisinde yer aldığı belgelenmiş Yukarı Fırat Bölgesi, ilerleyen yıllarda bazı kısa süreli dönemler haricinde Arğişti oğlu Rusa döneminin sonuna kadar Urartu Krallığı'nın egemenliğinde kalmış görünmektedir. Bölgedeki Urartu hâkimiyetinin başlangıcını kral İşpuini ya da İşpuini ve oğlu Minua'nın ortak krallığı dönemine tarihlemek mümkündür. Urartu egemenliği boyunca Yukarı Fırat Bölgesi, krallığa bağlı bir eyalet kapsamında yönetilmiştir. Urartu ve Asur kaynaklarında farklı dönemlerde yaşamış, bölgeyi yöneten dört Urartu eyalet valisinin ismi belgelenmiştir. Bu çalışmada Urartu krallarının kronolojik problemlerine ilişkin son zamanlarda yapılan araştırmalar ve bulgular göz önünde tutularak söz konusu eyalet valilerinin senkronik kronolojisi yeniden düzenlenmiştir. Bunun yanı sıra ortalama 125 yıldan daha fazla sürdüğü anlaşılan Urartu egemenliğinin bölgede kesintiye uğradığı dönemler irdelenmiş ve II. Sarduri'nin saltanatının başı ve sonundaki politik koşullar ile M.Ö. 714 ve 709 yılındaki Kimmer istilalarının Urartu Krallığı'nın batı sınırındaki etkilerisorgulanmıştır. Sonuç olarak kale yerleşimleri, yol şebekesi, konaklama istasyonları ve yerel seramik geleneğiyle somutlaşan arkeolojik kalıntılar ve ilgili yazılı kaynaklarvasıtasıyla Yukarı Fırat Bölgesi'ndeki Urartu Krallığı'nın tarihsel gelişimi yeniden kurgulanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler:Urartu Krallığı, Asur, Yukarı Fırat Bölgesi, II. Sarduri, Eyalet valileri.

HISTORICAL EVOLUTION OF URARTIAN SUPREMACY IN UPPER EUPHRATES REGION

Abstract

Upper Euphrates Region, that have been provided evidence to be involved in Assyrian spread in 839 B.C.E. seems to be under the sway of the Urartu Kingdom until the end of the period of Rusa, son of the

---

*Arş.Gör. Bitlis Eren Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Kültür Varlıklarını Koruma ve Onarım Bölümü / serqanerdogan@gmail.com

Argišti, except for some brief periods afterward. It is possible to date the beginning of the dominance of Urartians to the period of King Išpuini or to the joint kingdom of King Išpuini and his son Minua. During Urartian reign Upper Euphrates region was ruled as a state depended on kingdom. Names of the four Urartian governors who lived in different times has been documented in Urartian and Assyrian sources. In this study synchronic chronology of the mentioned governors has been rearranged according to the recent researches and findings about the chronologic problems of Urartian kings. In addition to this, periods in which Urartian dominance, which has been understood to continue more than about 125 years, interrupted are scrutinized and political conjuncture at the beginning and at the end of the reign of II. Sarduri, and the impact of the Kimmerian invasions in 714 and 709 B.C.E. on the aftermath of the west territories of Urartian Kingdom has been questioned. In conclusion, by means of fortress settlements, road network, stopover destinations, local archaeological ceramic remains and related written sources, the historical evolution of Urartian Kingdom in Upper Euphrates region has been reproduced.

Key Words:Urartian Kingdom, Assyria, Upper Euphrates Region, II. Sarduri, Governors.

Giriş

Çağdaş coğrafya anlayışına göre Bingöl- Elazığ - Erzincan - Malatya - Tunceli illerini kapsayan Yukarı Fırat Bölgesi, Doğu Anadolu'nun batı bölümünü meydana getirmektedir. Eski Çağ tarihi boyunca büyük güçler arasında bir geçiş alanı görünümündeki bölge, M.Ö. I. binyılda büyük ölçüde bu özelliğini korumayı başarmıştır. M.Ö. I. binyılın ilk yarısında Yukarı Fırat Bölgesi Urartu Krallığı ve Malatya Krallığı gibi iki başat güç tarafından paylaşıldığı uzun bir süreden beri bilinegelen tarihsel bir gerçeklik olarak karşımıza çıkmaktadır.

Burada Yukarı Fırat Bölgesi tarihi için konu edinilen dönem M.Ö. IX. yüzyılın ikinci yarısından M.Ö. VII. yüzyılın üçüncü çeyreğini kapsayan zaman dilimiyle sınırlandırılmıştır ve bu zamansal kapsam aynı zamanda bölgeye etki eden Urartu ve Yeni Asur krallıklarının hayat buldukları dönem ile çağdaştır. Dolayısıyla bölgeile ilişkili başta Urartuca ve Asurca belgeler ile tarihsel coğrafyaya katkı sunduğu ölçüde Orta Çağ kaynakları çalışmanın temel yazılı kaynaklarını oluşturmaktadır. Bölgede Demir Çağ iskânı görmüş yerleşimlerdeki tarihlendirme konusunda bize önemli ipuçları veren seramik malzemesi arkeolojik bir kaynak olarak kullanılmıştır.

Yazılı belgeler ve arkeolojik verilerin birlikte değerlendirilmesi suretiyle Yukarı Fırat Bölgesi'nde Urartu egemenliğinin tarihsel gelişimini yeniden kurgulamak çalışmamızın başlıca hedefidir. Bu amacı güderken Urartu egemenliğinin Yukarı Fırat Bölgesi'nde ne kadar bir zaman dilimini kapsadığı ve hangi olaylar nedeniyle hangi zaman aralıklarında bölgenin Urartu egemenliği dışına çıktığı sorularına cevap aramak çalışmanın ana fikrini oluşturmaktadır. Bununla birlikte bölgede tarafımızca yeni keşfedilen Demir Çağ yerleşimleriyle birlikte daha öncesinde Urartu Dönemi'ne tarihlendirilmiş yerleşimler yeniden gözden geçirilerek Urartulular tarafından kullanılmış yol ve güzergâh rotaları üzerine yeni öneriler getirilmiştir.

Yazılı Kaynaklara Göre Yukarı Fırat Bölgesi'nde Urartu Egemenliği

M.Ö. IX. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Yukarı Fırat Bölgesi'nin önemli bir kenti ve ülkesi konumundaki Alzi'nin,¹ Asur siyasi gücünün kontrolü altına girdiğini M. Ö. 839 yılına tarihlendirilen Asur kentinde ele geçmiş dikili bir stel doğrulamaktadır. Stel üzerindeki yazıtta Ninibkibsi-usurkendisini Alzi'nin valisi (bel pahati) olarak tanımlamaktadır².

Urartular'ın bölge ile ilişkisi Urartu Krallığı'nın kuruluş dönemine değin geriye gitmektedir. Asur kralı III. Şulmanu-aşared (M. Ö. 858-824)'in M. Ö. 832 yılına ait kaydından anlaşıldığına göre Urartu tarihinde "Kurucu Kral"³ olarak tanımlanan I. Sarduri (takriben M.Ö. 840-830), nüfuz alanını Murat Çayı havzasını kapsayacak şekilde genişletmişti. Sözü edilen Asur

---

¹ Asur kaynaklarında geçen Alzi'nin Elazığ ile bağlantılı konumu için bkz. Kemalettin Köroğlu, "Aşşur - Urartu Yazılı Belgeleri ve Arkeolojik Kalıntılar Işığında Alzi/Enzi Ülkesi (Elazığ Bölgesi) Tarihi Coğrafyası", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Ankara, 1995, s. 359 vd; Kemalettin Köroğlu, *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, İstanbul, 1996, s. 55 vd; Khaled Nashef, *Die Orts-und Gewässernamen der mittelbabylonischen und mittellassyrischen Zeit (Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes 5)*, Wiesbaden, 1982, s. 27; Marcus Wäfler, "Zum assyrisch - urartäischen Westkonflikt", *Acta Praehistorica et Archaeologica* 11/12, 1980/1981, s. 82-83.

² Walter Andrae, *Die Stelenreichen in Assur*, Leipzig, 1913, s. 54.

³ Konu hakkında geniş bilgi için bkz. M. Taner Tarhan, "Urartu Devleti'nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutipri = Lapturi Hakkında Yeni Görüşler" *Anadolu Araştırmaları* VIII, 1980, s. 81, dipnot 42.

kralının sefer kaydındaki “Saltanatımın 27. yılında, savaş arabalarımı ve birliklerimi topladım; turtanu Daian-Aşşur’u büyük ordularımın başkomutanını, ordularımın başında Urartu’ya karşı gönderdim. Bit Zamani’ye indi, Ammaş geçitlerine girdi (ve) Arzania Nehri’ni geçti. Urartulu Sēduri bunu öğrendi ve askerlerinin gücüne güvenerek bana karşı ilerledi ve savaş teklif etti...”⁴ şeklindeki ifade tarzı, Asurca Sēduri biçiminde anılmış Urartu kralı zamanında muhtemelen Bingöl -Muş yakınlarından geçen Murat Çayı havzasında Urartu egemenliğini işaret etmektedir.

Yukarı Fırat Bölgesi’nin Urartu Krallığı’nın yayılım alanına girmesi, kral Işpuini (M.Ö. 830 - 820) ya da Işpuini ve Minua (M.Ö. 820-810) ortak krallık döneminde gerçekleşmiş olmalıdır. Ağrı/Patnos yakınlarında bulunan Anzavurtepe’deki kalenin iç duvarlarına kazınmış, tarihsel içeriğe sahip iki metin bu konuda açık bir bilgi vermektedir: “...Işpuini’nin oğlu Minua, Haldi’nin gücüyle ve Haldi’nin emriyle babasının tahtına oturduğunda... Aynı yıl Alzi ülkesi ayaklandı. Tanrı Haldi, Işpuini oğlu Minua’nın önünden gitti, Qutume kentini yendi, Alzi ülkesini ve Şaşnu ülkesinin topraklarını işgal etti. Qutume kentinde (Minua) bir kale inşa etti...”⁵ Buradaki ifade, Elazığ ile bir tutulan Alzi’nin Kral Minua Dönemi öncesinde egemenlik altına alındığını ve sonrasında Minua’nın krallık tahtına oturduğu ilk yılında Alzi ülkesinin Urartu’ya isyan ettiğinin kronolojik bağlamına işaret etmektedir.

Tunceli yöresinin de dâhil olduğu Yukarı Fırat Bölgesi’nin Urartu topraklarına kesin olarak katılması, ülkesine parlak bir dönem yaşatan Kral Minua (takriben M. Ö. 810-780/785) zamanında gerçekleşmiştir. Urartu kralının Malatya Krallığı’na giden rota üzerindeki bu bölgeyi denetim altına almak için iki ayrı sefer düzenlediği anlaşılmaktadır. Urartu kralının

⁴ Daniel David Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonian*, Chicago, 1926-1927, No. 584.

⁵ Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü* (Çev. Belgin Aksoy), İstanbul, 2006, s. 59. Aynı metni K. Balkan, “...Tanrı Haldi’nin kudreti sayesinde ve Haldi’nin emri üzerine Işpuini’nin oğlu Minua, babasının tahtına oturduğu zaman... Yılın devamında Alzi memleketinde isyan oldu. Tanrı Haldi sefere çıktı; Işpuini oğlu Minua için Qutume şehrini zeamet olarak aldı. Alzi memleketini aldı. Şaşnu memleketini aldı. Bir kale inşa etti Qutume şehrinde...” biçiminde çevirmiştir. Kemal Balkan, “Patnos Yakınında Anzavurtepe’de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri”, *Anatolia* 5, 1960, s. 150-151 ve ikinci bir çeviri yazısı için Mirjo Salvini, *Corpus dei Testi Urarteil*, Roma, 2008, A 5-II B.

URARTU EGEMENLİĞİNİN YUKARI FIRAT BÖLGESİ'NDEKİ TARİHSEL GELİŞİMİ | II

ilkseferi, Alzi ülkesindeki isyanın bastırılıp çevresinde yer alan birtakım ülke ve kentlerin alınmasıyla sonuçlandığını bildiren Patnos/Anzavurtepe Tapınak Yazıtı'nın⁶ anlatımından öğrenilmektedir. Adı geçen yazıt, M.Ö. IX. yüzyılın son yıllarına, daha doğru bir ifadeyle Minua'nın tahta geçtiği ilk yıla tarihlendirilmiştir⁷. İkinci sefere ilişkin Palu Yazıtı,⁸ bölgedeki siyasal gelişmeleri detaylı aktarması bakımından önem taşımaktadır. Başkent Van'dan, Muş - Murat Çayı - Palu güzergâhını kullanarak geldikleri anlaşılan Urartu ordusu, Palu Yazıtı'na bakılırsa⁹ Şebeteria (Bingöl/Gümüşlü-Sebeterias Kalesi)¹⁰ kenti-ülkesi, Huzana (Hozat)¹¹ kenti ve Şupane/i (Klasik Dönem Sophene)¹² ülkesini fethederek, Urartu

⁶Salvini, *CTUI*, A 5-11A- A 5-11B; Balkan, 1960, s. 150 vd.

⁷ Balkan, 1960, s. 147; Salvini, 2006, s. 59.

⁸Altan Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, İzmir, 1994, 38 vd; Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir, 1997, s. 33; Salvini, *CTUI*, A 5-5; Friedrich Wilhelm König, *Handbuch der chaldischen Inschriften I-II*, AfO Beiheft 8, Graz, 1955-1957, Nr. 25; Georgii Aleksandrovich Melikishvili, *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*, Moskau, 1960, No.39.

⁹Margaret Rosalie Payne, *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul, 2006, No. 5.1.9.

¹⁰Igor Mikhailovich Diakonoff - S. M. Kashkai, *Geographical Names According to Urartian Texts (Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes IX)*, Wiesbaden, 1981, s. 80; Simon Gevorgi Hmayakian, "Urartu - Vermächtnisse einer Hochkultur" *Armenien 5000 Jahre Kunst und Kultur*, Tübingen, 1995, s. 50. Palu Urartu Yazıtı'nda geçen Şebeteria kentinin Palu Kalesi'ne yönelik lokalizasyon önerileri son zamanlarda tarihsel coğrafyaya ilişkin yapılan tespitler tarafından doğrulanmamıştır ve Bingöl-Genç arasındaki aynı ad ile anılan Sebeterias Kalesi'ne haklı olarak identifikasyonu yapılmıştır. Önceki öneriler konusunda bkz. Harald Hauptmann, "Norşun-Tepe, Historische und Ergebnisse der Grabungen 1968/69", *Istanbul Mitteilungen* 19/20, 1969/70, s. 24; Karlheinz Kessler, "Şubria, Urartu and Aşşur Topographical Questions around the Tigris Sources" *Neo-Assyrian Geography* (Ed. Mario Liverani), Roma, 1995, s. 62, 65; Köroğlu, 1996, s. 15; Wäfler, 1980/1981, s. 82-83; Mirjo Salvini, "Some Historic-Geographical Problems Concerning Assyria and Urartu" *Neo-Assyrian Geography* (Ed. Mario Liverani), Roma, 1995, s. 50; Salvini, 2006, s. 60; Nevzat Çevik, "Murat Koyağında Bir Urartu Kalesi Şebeteria", *Kültür Bakanlığı Süreli Yayını: Kültür95*, 1995, s. 25 vdd.

¹¹Diakonoff - Kashkai, *RGTC IX*, s. 42; Michael Czernichow Astour, "The Arena of Tiglath-pileser III's Campaign Against Sarduri II (743 B.C.)" (Ed. Carl Heinz, Paul Garelli, Edith Porada, Claudio Saporetti) *Assur II/3*, 1979, s. 2.

¹² Altan Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, İzmir, 1984, I. Bölüm, dipnot 104; Hauptmann, 1969/1970, s. 24-25; Salvini, 2006, s. 60.

egemenliğini Fırat'ın batı yakasındaki Hate/i¹³ ülkesi sınırlarına değin taşımıştır. Melitia (Malatya/Arslantepe)¹⁴ kralını haraca bağlayan Minua, Yukarı Fırat Bölgesi'ndeki egemenliğini sağlamlaştırmıştır. Lokalize edilememekle beraber bölge yakınlarında bulunan üç ayrı kentin(Tarhigama, Šada'ali, [-]tura) zaptıyla birlikte Alzi (Elazığ)ve Hate/i ülkelerinden söz eden Van/Surp Pogos Yazıtı¹⁵ ile Alziülkesi fethini bildiren Muş'ta ele geçmiş iki ayrı yazıt,¹⁶ Kral Minua'ya ilk olarak bölgeyi kazandırmış olan aynı askeri seferin anlatımı olmalıdır. Surp Pogos Yazıtı'nda belirtildiğine göre Alzi ülkesinden 2113 insan yerinden edilerek içlerinden bazıları öldürülmüş, bazılarıysa askere alınarak ordu hizmetine verilmiştir.Bölgenin egemenliği tam olarak sağlandıktan sonra Urartu eyalet sistemi içerisine alındığını, Tunceli'nin doğusunda konumlanan Bağın Kalesi'ndeki Kral Minua'ya ait yazıt¹⁷ belgelemiştir. Söz konusu yazıtta Minua, sınırları belirtilmeyen bir yere eyalet valisi (^{LU} EN.NAM) olarak "Titia(ni)"¹⁸ adlı bir yöneticiyi atadığını bildirmektedir. Bununla birlikte Tunceli yakınlarındaki Burmageçit Kalesi'nde ele geçmiş kırık bir miğfer üzerinde "Minua'nın ambarından"¹⁹ifadesinin okunması, bölgedeki bu dönem Urartu varlığını bir kez daha kanıtlamıştır.

¹³ Urartu metinlerinde ^{KUR} Hate/i (Hate/i Ülkesi) olarak geçen yer adının, bir Geç-Hitit kent devleti olan Malatya Krallığı'nın topraklarına işaret ettiği ifade edilmektedir. Konu için bkz. Diakonoff - Kashkai, *RGTC IX*, s. 40; Igor Mikhailovich Diakonoff - Inna Nikolaevna Medvedskaya "The Kingdom of Urartu", *Bibliotheca Orientalis* XLIV, N° 3/4, 1987, s. 388.

¹⁴ Diakonoff - Kaskai, *RGTC IX*, s. 55-56. Aynı yer Assur kaynaklarında Melidu olarak geçmektedir. Bkz. Wäfler, 1980/1981, s. 82-83.

¹⁵ Salvini, *CTU I*, A 5-9 Faccia Frontale; Melikishvili, *UKN28*.

¹⁶ König, *Hchl* Nr. 27-28.

¹⁷ Salvini, *CTU I*, A 5-8; Hans Peter Schäfer, "Zur Stele Menuas aus Bağın (Balin)", *Istanbul Mitteilungen* 23/24, 1973/74, s. 35; Mirjo Salvini, "Le testimonianze storiche Urartee sulle regioni del Medio Eufrate MEΛITHNH, KOMMATHNH, ΣΟΦΗNH, TOMISA" *la Parola del Passato* CXLII-CXIV, 1972, s. 105.

¹⁸ Urartu kralı Arğişti oğlu Rusa tarafından kurulan Titiahinili adındaki şehir, bu önemli şahsın veya soyun adına ya da onuruna inşa edilmiş olabilir. Muhtemelen Urartu kraliyet ailesinin bir üyesi konumundaki Titia, isim olarak M.Ö. VII. yüzyıla değin önemini korumuş olmalıdır. Salvini, *CTU I*, A 5-8'e ait not; Salvini, *CTU I*, A 12 -1 V r. 4.

¹⁹ Mirjo Salvini, *Corpus dei Testi Urartei IV*, Roma, 2012, B 5-8; Oktay Belli, "Der beschriftete Bronzehelm des Königs Menua aus der Festung Burmageçit bei

Urartu kralı I. Arğişti (takriben M. Ö. 785/780-760) döneminin batı siyasetine ilişkin bilgi kaynakları sınırlıdır. Konuya ilişkin başlıca çivi yazılı belge, Van Kalesi'nin güneybatısında, kendi adını taşıyan kaya mezar odasındaki girişin çevresine yazdırıldığı "Horhor Kroniği" olarak bilinen anıtsal kaya yazıtıdır²⁰. Urartu kralı hükümdarlığının 4. yılında Hate/i ülkesini fethetmiş ve olasılıkla Melitia kralı Hıluaruada(Geç-Hitit yazıtlarında Kalparunda)'yı²¹ bir antlaşma yoluyla kendisine bağlamıştır. Aynı yazıtta adı geçen Tuatehe'nin, M. Ö. VIII. yüzyıla ait hiyeroglif yazıtlarda anılan Tabal kralı Tuwatis ile eşitlenmesi gerektiğine ilişkin öneriler dikkate alınır,²² yapılan seferin Tabal ülkesine değin ulaştığını söylemek yanlış olmayacaktır. Batıya yönelik bu seferin bir diğer sonucu, Hate/i ve Şupa(ne/i) ülkelerinden 29.284 kişinin alınarak başka bir bölgeye toplu şekilde aktarımının yapılmasıdır²³. Bunların arasından 6.600 savaşçı I Arğişti'nin 5. hükümdarlık yılında inşa edilen ve günümüz Ermenistan sınırları içerisinde yer alan Ir/Erepuni (Arin-Berd) kentine yerleştirilmiştir.

I. Arğişti'den sonra Urartu tahtına geçen II. Sarduri (takriben M. Ö. 756-730) batıya yayılma politikasını M. Ö. 743 yılına gelinceye kadar başarıyla yürütmüştür. Urartu kralı, bu zaman aralığında Fırat kavsi ve Kuzey Suriye üzerinde - kısa süreli de olsa - siyasi ve askeri üstünlüğünü, başta Asur olmak üzere bölge devletlerine kabul ettirmiştir. Urartu kayıtları II. Sarduri Dönemi'nde batıya yapılan iki askeri seferden söz etmektedir. İlk sefer ile Urartu kralı, M.Ö. 754/753²⁴ ya da M.Ö. 753/752

Tunceli", *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbors, Studies in Honor of N. Özgüç*, Ankara, 1993, s. 65.

²⁰ Salvini CTU I, A 8-3 II; Melikishvili, UKN 127; Marcella Frangipane, Melid(Malatya-Arslan Tepe)" *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*8 (Meek - Mythologie), Berlin - New York, 1993-1997, s. 37.

²¹Seferin tarihlendirilmesi ve metin içerisinde Hitit ülkeleri anlamındaki çoğul anlamda kullanılan Hıti-na ile Hıluaruada-Kalparunda eşitliği konusunda bkz. Salvini, 1995, s. 51.

²²Aram Kosyan, "Western Periphery of Urartu and Beyond" *Aramazd - Armenian Journal of Near Eastern Studies*V/1, 2010, s. 44; John David Hawkins, "The Neo Hittite States in Syria and Anatolia", *The Cambridge Ancient History* III/1, 1982, s. 405; Köroğlu, 1996, s. 79, dipnot 150; Salvini, 1972, s. 102 dipnot 3; Salvini, 1995, s. 51.

²³ Geniş bilgi için bkz. Altan Çilingiroğlu, "Urartu'da Toplu Nüfus Aktarımları" *Anadolu Araştırmaları* 9, 1983, s. 311-317.

²⁴Hauptmann, 1969/1970, s. 25.

yılında²⁵ sefleri gibi Malatya Krallığı'nı hedef almıştı. Bu askeri sefer ile ilgili bilgiler, ayrıntılı olarak Fırat kıyısındaki İzoli (Kömürhan) kaya yazıtından²⁶ ve daha az olarak Van/Surp Pogos²⁷ ve Bingöl²⁸ yazıtlarından sağlanmaktadır. Oldukça kötü korunagelmiş Bingöl Yazıtı, daha önceki bir zamanda kaybedilmiş, Bingöl yöresine lokalize edilen “Aluşe” ülkesi²⁹ ve civarındaki yerlerin tekrar geri alınmasını konu edinmektedir. Sefer hakkında geniş bilgi içeren İzoli Yazıtı'nda özet olarak Fırat Nehri'nin kendisinden önce hiçbir Urartu kralı tarafından geçilmediğini, 14 kale ve 70 kenti³⁰ fethettiğini, Melitia kralı Hilaruada'nın kendisinden af dilemesi üzerine kenti yağmalamaktan vazgeçtiğini ve *Haza(ni)*, *Gaurahi*, *Tumiški*, *Wasi(ni)*/*Asi*, *Maninu*, *Arusi*, *Qulbitarri(ni)*, *Taşc*, *Queritaişe(si)*, *Melua(ni)*adlarındaki toplamda on,ama kitabede belirtilen sayıya göreyse dokuz kaleyi Urartu toprağına kattığını belirtmektedir³¹. Yazıtta adları geçen on kalenin çoğunu araştırmacıların bir kısmı Fırat'ın batısına yerleştirirken,³²İtalyan dilbilimci M. Salvini kalelerin nehrin doğusunda yer alabileceğini savunmuştur³³.Nitekingerek *Hazani*(Palu Yazıtı'nda geçen şekliyle *Huzana*)'nin Hozat ile *Tumiški*'nin *Habibuşağı* (Klasik Dönem *Tomisa*) ile eşitlenmesinde ortak bir görüşün olması,³⁴ gerekse de son zamanlarda Demir Çağı seramiği tespit edildiği bildirilen Tunceli/Pertek

²⁵ Sarduri II dönemi seferlerinin kronolojisi için bkz.Salvini, 1995, s. 52; Salvini,2006, s. 72 vd.

²⁶ Salvini, *CTU I*, A 9-4 Vo.; König, *HchINr.*104; Maurits van Loon, “The Euphrates Mentioned by Sarduri II of Urartu”, *Anatolian Studies Presented to Hans Güstav Güterbock on the Occasion of his 65th Birthday* (Ed. K. Bittel, H. J. Houwink), İstanbul, 1974, s. 187-194; Melikishvili, *UKN* 158.

²⁷Salvini, *CTU I*, A 9-1 Vo; König, *HchI* Nr.102 Rs; Melikishvili, *UKN* 156.

²⁸ König, *HchINr.* 107; Salvini, *CTUI*, A 9-36.

²⁹ Diakonoff - Kashkai, *RGTCIX*, s. 7.

³⁰M. Salvini, bu rakamı 80? olarak okumuştur. Bkz. Salvini, *CTUI*, A 9-4.

³¹Salvini, *CTUI*, A 9-4; Van Loon, 1974, s. 188-190; Yazıtın kısa bir değerlendirmesi için bkz. Frangipane,1997, s. 37; Wäfler, 1980/1981, s. 92.

³²Richard David Barnett, “Urartu”, *TheCambridge Ancient History* III/2, 1982, s. 348; Diakonoff- Kashkai, *RGTCIX*,s. 13, 36, 54, 56, 68; Önder Bilgi, “Fırat Nehri Kenarında Bir Urartu Yerleşmesi”,*IX. Türk Tarih Kongresi BildirileriI*, 1986, s. 317.

³³ Salvini, 1972, s. 103-104.

³⁴Cengiz Işık, “Habibuşağı Nekropolü”, *Belleten* LI - 200, 1987, dipnot 9; Salvini, *CTUI* A 9-4; Wäfler, 1980/1981, s. 82-83; Astour, 1979, s. 3; Salvini, 1972, s. 107 vd.

yakınlarındaki Vagirt'in (W)asini ile eşitlenmesi yönündeki öneri³⁵ ile Gaurahi toponiminin Ortaçağ Ermeni kaynaklarında anılan ve ana yerleşimi günümüzde Keban-Maden'i (Lusat'arič) olan Gawrek (Gorēk/Gaurēg) bölge adıyla örtüşmesi,³⁶ adı geçen kalelerin pek çoğunun Fırat'ın doğu yakasında bulunduğu görüşünü desteklemektedir. Bununla birlikte Malatya ili Arapgir ilçesine 58 km uzaklıktaki eski adı *Tocolar* olan Meşeli köyünün Asur kaynaklarındaki *Tāsa* ya da *Tasu* yerleşimi ile eşitlenmek istenmesi³⁷ ve Meluia(ni)'nin Fırat'ın doğu yakasında yer alan, modern Keban yerleşiminin batısındaki Malian'a yerleştirilmesi,³⁸ II. Sarduri'nin kendi krallığına bağladığı kalelerin ekseriyetle Fırat'ın doğu yakasında konumlanmış olabileceğine yönelik görüşe destek sunmaktadır. Aynı zamanda Bingöl ve İzoli yazıtları bir zamanlar Yukarı Fırat Bölgesi'nin Urartu egemenliğinden çıktığının da delili olarak kabul edilmelidir.

Yakın bir zaman önce açığa çıkarılan Bahçecik Yazıtı,³⁹ bölgedeki Urartu idari düzenlemesine ilişkin bazı bilinmeyenleri aydınlığa kavuşturmuştur. Yazıt, Argiști oğlu Sarduri'nin "Sardurihinili"⁴⁰ adında bir kale (E GAL) ve tapınak (susi) inşa ettirdiğine anlatılmakla beraber, batıda Melitia, Qumaha kentleri ile güneyde krali kenti Nihiria olan Arme ülkesine değin sınırları çizilen bir Urartu eyaletinin oluşturulmasından söz

---

³⁵ Ertuğrul Danık, "Yukarı Fırat Bölgesi 2000 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", *19. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 2002, s. 82-84; ayrıca mimari kalıntılar için bkz. Ertuğrul Danık, "Vasgirt Kaya Mezarları Hakkında İlk Gözlemler" *İdol* 9, 2001, s. 12 vd; Ertuğrul Danık, *İşuwa'dan Tunceli'ye Tarih ve Kültür* Ankara, 2010, s. 71-72.

³⁶ The Geography of Ananias of Shirak (Ašxarhac'oyc), The Long and the Short Recensions (Introduction - Translation - Commentary by Robert H. Hewsen), Wiesbaden, 1992, s. 156.

³⁷ Simo Parpola - Michael Porter, *The Helsinki Atlas of the Near East in the Neo-Assyrian Period*, Helsinki, 2001, s. 3, 19; Taše'nin Malatya bölgesine bölgesine lokalizasyonu ve Yeni Asur belgelerinde geçen ^{URU}Ta-su ile bağlantısı konusunda bkz. Kessler, 1995, s. 60, 60 dipnot 26, 63.

³⁸ Diakonoff - Kashkai, *RGTCIX*, s. 56.

³⁹ Margaret Rosalie Payne - Veli Sevin, "A New Urartian Inscription From Elazığ/Bahçecik, Eastern Turkey" *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, 43/1, 2001, 113 vd; Salvini, *CTUI*, A 9-18.

⁴⁰ Palu Kalesi'nin Sarduri II'nin yeni idari reformlarından sonra "Sardurihinili" adını almış olabileceği önerilmiştir. Konu için bkz. Veli Sevin, "Elazığ/Bahçecik Yazıtı ve Urartu Eyalet Sistemi Üzerine Düşünceler", *Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler)* IX/2, 2005, s. 383.

etmektedir. Eyalete vali olarak ise Zaia(ni) adında bir yöneticinin atandığını bildirmesi, yazıtın metnine ayrıca bir tarihsel içerik kazandırmıştır. Bahçecik Yazıtı, Surp Pogos ve İzoli yazıtları gibi kuşatma sonrası ya da kuşatma tehdidiyle Melitia'yı Hilaruada'nın, kral Sarduri'ye teslim etmeye mecbur bırakılırken tanımlanmış olmalıdır⁴¹. Bir diğer tarihsel belge olan Van Yazıtı⁴² ise II. Sarduri'nin, Asur kralı Adad-nārārī'nin oğlu V. Aşşur-nārārī (M. Ö. 754-745)'yi yendiğini ve Arme ülkesi ile krali başkenti Nihiria'yı zapt ettiğini ifade etmesi açısından kayda değerdir.

II. Sarduri'nin batıya dönük ikinci seferini, kendi adıyla anılan kroniğinden öğrenilmektedir. Söz konusu Urartu kralı, Melitia Krallığı üzerindeki egemenliğini pekiştirdikten sonra bu ikinci sefer ile, Adıyaman Bölgesi'nde hüküm süren Qumaha (Assurca Kum[m]uh[i]) Krallığı'nı hedef seçmiştir. Yapılan sefer sonucunda Qumaha kralı Kuštaşpili muhtelif miktarda altın, gümüş, giyim eşyası, tunç kalkan ve bakır kazandan oluşan haracı II. Sarduri 'ye vermek zorunda kalmış ve antlaşma yoluyla Urartu Krallığı'na bağlanmıştır.⁴³ Öyle anlaşılıyor ki sözü edilen siyasal gelişmeler, Aşağı Fırat Havzası egemenliği için Asur'un Urartu'ya üstünlüğünü kabul ettirdiği M.Ö. 743 yılına tarihlenen savaştan önce gerçekleşmiştir.

M. Ö. 745 yılında Asur başkenti Kalhu'da çıkan bir isyan sonucunda Asur tahtını ele geçiren III. Tukultī-apil-Eşarra (M. Ö. 745-727), Asur ülkesinin uzun bir süre yaşadığı siyasal ve ekonomik bunalımı sona erdirmeyi başarmıştır. İdari bakımdan önemli reformları hayata geçiren Asur kralı, M. Ö. 743 yılında, içerisinde pek çok Geç-Hitit krallıklarının bulunduğu Urartu önderliğindeki koalisyona karşı harekete geçmiştir. Savaşın yapıldığı Halpi (Urartuca Halpa)'de Urartu'nun öncülüğünü üstlendiği koalisyon güçleri ağır bir yenilgi almışlardır⁴⁴. Urartu Devleti'nin batı ve güneybatı yayılımına büyük darbe vuran bu mağlubiyetin ardından

⁴¹ Payne - Sevin, 2001, s. 117.

⁴² Salvini, CTU I, A 9-1 lato destro; Melikishvili, UKN156 (stelin sağ yanı).

⁴³ Salvini, CTU I, A 9-3 IV; König, *HchI* Nr. 103, § 8-9; Salvini, 1995, s. 52; Melikishvili, UKN 155 E.

⁴⁴ Seferin sonucuna ilişkin bkz. Wäfler, 1980/1981, s. 94; Astour, 1979, 79 vd; Salvini, 1995, s. 52-53.

II. Sarduri önderliğindeki Urartu ordusu “ülkesinin sınırı olan Fırat’a”⁴⁵ kadar çekilmek zorunda kalmıştır.

Yukarı Fırat Bölgesi'nde sağlanmış olan Urartu egemenliğineasıl büyük darbe, M. Ö. 735 yılında Asur kralı III. Tukultī-apil-Ešarra'nın düzenlediği seferle gelmiştir⁴⁶. Söz konusu seferde Enzi (Elazığ)'yi ve Şuppa (Urartu Şupane/i ya da Şupa)'yı fetheden Asur kralı, başkent Tuşpa'ya değin ilerlemiştir⁴⁷. Bölgedeki birçok Urartu yerleşimini tahrip eden seferin en önemli sonucu, Yukarı Fırat Bölgesi üzerindeki egemenliğin kısa süreli olarak Asur eline geçmesidir. Ancak bölgedeki Asur egemenliğinin tam olarak ne kadar bir süreyi kapsadığını saptayabilmek eldeki yazılı kaynakların yetersizliğinden dolayı mümkün değildir.

II. Sarduri 'den sonra kısa süreli de olsa tahta geçtiği ifade edilen III. Sarduri (?)⁴⁸ ve akabindeki I. Rusa (M. Ö. 730-713) ile II. Arğişti (M. Ö. 713-?) dönemlerinde Urartu kayıtları bölgeden söz etmezler. Asur istihbarat teşkilatının yöneticisi konumundaki veliaht prens Sin-ahhē-erība'nıncasuları tarafından Asur kralı II. Şarru-kin'e gönderilen bir mektup, Kimmer kuvvetlerinin I. Rusa yönetimindeki Urartu ordusunu mağlup ettiğini bildirmiştir⁴⁹. Bu mektup M.Ö715 ya da 714başlarına tarihlendirilmektedir⁵⁰ ve istihbarat raporlarına göre Rusa, Urartu'nun ya kuzeydoğu ya da güneydoğu sınırlarına düzenlediği Kimmer seferinde⁵¹ başarısız olmuştur. Bu sefer sonucunda ordu büyük oranda imha edilmiş, dokuz Urartulu vali savaş dışı bırakılmış, ordu komutanı ve iki vali esir alınmış, başkent Tuşpa'ya Urartu kralı geri çekilmek zorunda

---

⁴⁵Koroğlu,1996, s. 84; Salvini, 1995, s. 52, 53.

⁴⁶Luckenbill, ARABI, No. 813.

⁴⁷Asur kralının Elazığ-Tunceli-Bingöl bölgelerine düzenlediği sefer rotasının Murat Suyu Vadisi'ni izlediği konusunda bkz. Kessler, 1995, s. 62.

⁴⁸ Andreas Fuchs, “Urartu in der Zeit”, *Bainili – Urartu, The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007* (Edited by S. Kroll – C. Gruber – U. Hellwag – M. Roaf – P. Zimansky), Leuven, 2012, s. 149, 158.

⁴⁹Leroy Waterman, *Royal Correspondence of the Assyrian Empire - Part III*, Ann Arbor, 1930, s. 81 (Letter 197).

⁵⁰Fuchs,2012, s. 157; Salvini,2006, s. 99.

⁵¹Seferlerin rotası üzerindeki tartışmalar için bkz. Çilingiroğlu, 1997, s. 42; Salvini, 2006, s. 97 vd.

kalmıştır⁵². I. Rusa, Tuşpa'ya varmadan önce başkentte isyan başlamış ve bu durum Urartu kralını daha da zor durumda bırakmıştır. Başkente varan kral, isyancı komutanları, 20 yüksek memuru ve 100 askeri idam ettirerek ayaklanmayı bastırmıştır⁵³. M.Ö. 715/714 yılındaki Kimmer yenilgisi ve akabindeki ünlü “Sargon’un Sekizinci Seferi”⁵⁴dolayısıyla⁵⁵ Yukarı Fırat Bölgesi’nde Urartu nüfuzunun zayıflamış olabileceği ihtimal dâhilindedir. Bununla birlikte bölgede I. Rusa zamanına ilişkin yazılı ya da arkeolojik bir kanıtın şimdiye değin tespit edilemediğini belirtmek gerekir. Buna karşılık Asur kralı II. Şarru-kin (M. Ö. 721-705) Dönemi’ne ait bir mektupta, Alzi ülkesinde “Siplia/Siblia” adlı Urartulu bir eyalet yöneticisinin mevcudiyeti bildirilmektedir⁵⁶. Söz konusu bu mektup, Malatya hariç bölgedeki Asur denetiminin uzun süre devam etmediğinin delilidir ve aynı zamanda geçici olarak kaybedilmiş bu toprakların Urartu kralı II. Arğişti Dönemi’nde geri kazanıldığının da göstergesidir⁵⁷.Diyarbakır yakınlarında yer alan Amēdi ve Tuşhan şehirlerindeki Asurlu eyalet valilerinin Asur kralına gönderdikleri mektuplar, Siplia’nın eyalet başkentinin Pulua ile eşitlenmesi gereken Palu yerleşimi olabileceğini dolaylı olarak açığa vurmaktadır⁵⁸.

Urartu kralı II. Arğişti’nin batıya giden bir rota üzerinde gerçekleştirmiş olduğu bayındırlık faaliyetlerini Urartu yönetiminin Tunceli-Bingöl bölgelerine yönelik olan ilgisiyle ilişkilendirmek

⁵²Giovanni Battista Lanfranchi - Simo Parpola, *The Correspondence of Sargon II, Part II. Letters from the Northern and Northeastern Provinces*, State Archives of Assyria V, Helsinki, 1990, s. 73-74 (No.90); Simo Parpola, *The Correspondence of Sargon II, Part I. Letters from Assyria and the West*, State Archives of Assyria I, Helsinki, 1987, No. 31.

⁵³Lanfranchi - Parpola, SAA V, s. 74 (No.191); Waterman, 1930, s. 63-64 (Letter 144).

⁵⁴Altan Çilingiroğlu, “Sargon’un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler”, *Anadolu Araştırmaları* 4-5, 1979, s. 235 vd; Altan Çilingiroğlu, “Tanrı Assur’a Mektup” *Tarih İncelemeleri Dergisi* II, 1984, s. 1 vd.

⁵⁵Aynı dönem içerisinde Urartu aleyhindeki diğer gelişmeler için bkz. Kosyan, 2010, s. 46-47.

⁵⁶Lanfranchi - Parpola, SAA V, s. 71 (No. 87); Kessler, 1995, s. 64; Waterman, 1930, s. 164-165 (Letter 444).

⁵⁷Hauptmann, *IstMitt* 19/20, 1969/1970, s. 25.

⁵⁸Kessler, 1995, s. 64-65. Palu’nun Klasik ve Orta Çağ’daki isimleri Bolba, Balabitene ve Balahovit’in linguistik alt temelini Pulua toponiminden aldığını söyleyebilmek mümkündür. Palu’nun tarihsel kaynaklardaki ismi için bkz. Heinrich Hübschmann, *Die Altarmenischen Ortsnamen – Mit Beiträgen zur Historischen Topographie Armeniens*, Amsterdam, 1969, s. 294.

mümkündür⁵⁹. II. Arğişti, Arşiani Nehri (Murat Suyu) üzerinde kendi adını verdiği bir köprü inşa ederek Biainili ülkesine uzanan bir yol yaptırdığından söz etmektedir⁶⁰. Yazıtın keşfedildiği yer, Murat Suyu yakınlarındaki Patnos (Ağrı) - Malazgirt (Muş) platoları parçaları arasında kalan ve Van Gölü'nün kuzeybatısında konumlanan modern Bulutpınarı (Cemalverdi) köyüdür⁶¹.

II. Arğişti Dönemi'nin sonunu getirdiği anlaşılan M.Ö. 709 yılındaki Kimmer mağlubiyetinden sonra tahta geçmiş olması muhtemel Erimena ve Erimena oğlu Rusa (II. Rusa) dönemlerinde bölge hakkında Urartu kaynakları suskundur. Son zamanlardaki araştırmalar, M.Ö. VIII. yüzyılın sonu ile M.Ö. VII. yüzyılın başını kapsayan bir zaman diliminde Erimena oğlu Rusa'nın Urartu tahtına oturmuş olabileceğine yönelik güçlü bir kanı oluşturmuştur⁶². Urartu ülkesindeki M.Ö. 709 yılı Kimmer istilasından Arğişti oğlu Rusa'nın adının ilk defa ortaya çıktığı M.Ö. 673 yılına kadar Urartu tarihinin karanlık noktaları yeterince aydınlatılmadığından krallığa ait batı topraklarındaki siyasal durum bilinmemektedir. Ancak söz konusu Kimmer istilasının yarattığı kaos ve bu dönemde saltanatı elinde bulunduran Erimena oğlu Rusa'nın icraatlarının ekseriyetle Van Bölgesi'nde yoğunluk kazandığı göz önünde tutulduğunda Urartu

---

⁵⁹Rafet Çavuşoğlu - Kenan Işık - Mirjo Salvini, "New Urartian Inscriptions from East Turkey" *Orientalia*79/1, 2010, s. 48.

⁶⁰ Salvini, *CTU I, A 11 - 8*; Çavuşoğlu - Işık - Salvini, 2010, s. 47-48.

⁶¹ Salvini, *CTU I, A 11 - 8*; Çavuşoğlu - Işık - Salvini, 2010, s. 42.

⁶²Erimena ve Erimena oğlu Rusa'nın kronolojisi için bkz. Fuchs, 2012, s. 147, 149, 158, 160; Stephan Kroll, "Rusa Erimena in archäologischem Kontext", *Biainili - Urartu, The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007* (Edited by S. Kroll - C. Gruber - U. Hellwag - M. Roaf - P. Zimansky), Leuven, 2012, s. 183 vd. Urartu kalkanları üzerindeki arslan tavrilerinin stil özellikleri Erimena oğlu Rusa'nın krallık zamanı için önerilen bu tarihlendirmeyi desteklemektedir. Bkz. Ursula Seidl, *Bronzekunst Urartus*, Mainz 2004, s. 124; Ursula Seidl, "Rusa Son of Erimena, Rusa Son of Arğişti, and Rusahinili/Toprakkale", *Biainili - Urartu, The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007* (Edited by S. Kroll - C. Gruber - U. Hellwag - M. Roaf - P. Zimansky), Leuven 2012 s. 179-180; M. Salvini ise farklı olarak Asur kralı Aşşur-bāni-apli'nin M.Ö. 652 yılında söz ettiği Rusa'nın sözkonusu kral ile aynı olduğunu savunarak onu Arğişti oğlu Rusa'nın ardılı olarak görmek istemiştir. Bkz. Mirjo Salvini, "Das Corpus der urartaischen Inschriften", *Biainili - Urartu, The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007* (Edited by S. Kroll - C. Gruber - U. Hellwag - M. Roaf - P. Zimansky), Leuven, 2012, s. 133.

egemenliğinin Yukarı Fırat Bölgesi'nde kesintiye uğramış olması akla yatkın gelmektedir.

Urartu Krallığı'na son bir parlak dönem yaşatan ve geneolojisi Arğişti ođlu Rusa (M.Ö. 673 - 652/647) olarak bilinen III. Rusa'nın⁶³ üç adet yazıtı batıya yönelik politikalarını açığa vurmaktadır. Bunlardan biri, Van Gölü'nün kuzeybatısındaki Adilcevaз'ın 4 km. batısında yer alan Kefkalesi'ne ait bir taş bloğunda bulunmuştur⁶⁴. Adilcevaз Yazıtı olarak bilinen bu yazıtta Muški(ni),⁶⁵ Hate/i, Halitu⁶⁶ ülkelerindeki halkın deportasyon yoluyla getirtilerek bir kalenin ve etrafındaki yerleşimlerin inşasında görevlendirildiği ifade edilmiştir. Öteki bir kayıt, Adilcevaз/Kefkalesi'ne ait olduğu düşünölen ve oldukça kötü korunmuş olan taş bloğu üzerindeki yazıttır⁶⁷. Yazıt, "Tap/blani (Tabal)" ülkesinden söz etmesi nedeniyle önemlidir. Konu ile ilişkili bir diğer farklı kayıttta son zamanlarda gün ışığına çıkarılan Ayanis Kalesi Tapınak Yazıtı'dır. Söz konusu yazıtın bir pasajında Urartu kralı Hate/i, Muški, Tab/plani ve diğer bir dizi ülkeden insanlar, ustalar ile büyükbaş hayvanlar getirdiğini ve deportasyona uğrayan bu ustalar ve insanlar ile Ayanis Kalesi'ni inşa

⁶³ Arğişti oğlu Rusa'nın soyağacı ve kronolojisi için bkz. Fuchs, 2012, s. 149, 158.

⁶⁴ König *Hchi* Nr. 128; Melikishvili, *UKN*278; Mirjo Salvini, "Reconstruction of the Susi Temple at Adilcevaз on Lake Van", *A View from the Highlands, Archaeological Studies in Honour of Charles Burney* (Ed. Antonio Sagona), Peeters, 2004, s. 259-260 vd.

⁶⁵ Urartu kaynaklarında Muški ülkesi olarak tanımlanan yer, Fırat kavsinin bir bölümünü de içine aldığı düşünölen bir bölge olarak öngörölmektedir. Konu için bkz. Diakonoff - Kashkai, *RGTC* IX, s. 59; Veli Sevin, "Elazığ Yöresi Erken Demir Çağı ve Muřkiler Sorunu", *Höyük* 1, 1988, s. 54 vd; Körođlu, 1996, s. 88. Buna karşın kimi araştırmacılar Muški ülkesinin Adıyaman-Gaziantep ya da Frig ülkesine lokalize edilmesi gerektiğini teklif etmişlerdir. Bkz. Altan Çilingirođlu - Mirjo Salvini, "The Historical Background of Ayanis", *Ayanis I, Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998* (Ed. Altan Çilingirođlu - Mirjo Salvini), Roma, 2001, s. 20; Kosyan, 2010, s. 48.

⁶⁶ Urartu kaynaklarında Halitu olarak belirtilen yer, I. M. Diakonoff - S. M. Kashkai tarafından klasik kaynaklardaki kavim ve yer adlarıyla karşılaştırılmıştır. Tüm bu karşılaştırmalar İç Doğu Karadeniz'i işaret etmektedir. Bkz. Diakonoff - Kashkai, *RGTCIX*, s. 39.

⁶⁷ Peter Hulin, "New Urartian Inscriptions from Adilcevaз" *Anatolian Studies* 9, 1959, s. 195.

ettirdiğini belirtmektedir⁶⁸. Arğişti oğlu Rusa tarafından Anadolu içlerine yönelik gerçekleştirilen seferlerin anlatıldığı Adilceva, Adilceva/Kefkalesi ve son olarak Ayanis yazıtlarında Yukarı Fırat Bölgesi'nin sefer kapsamı içinde olmadığını vurgulamakta fayda vardır. Urartu kralının sefer ya da seferlerinin hedefinde Fırat kavsinin daha batısı ve Orta Anadolu Bölgesi, bir başka deyişle Geç-Hitit kent devletleri ve Frigya toprakları yer almaktaydı⁶⁹.Başta Tunceli yöresi olmak üzere Yukarı Fırat Bölgesi'ndeki Arğişti oğlu Rusa'nın kuşku götürmez egemenliğini bir askeri zafer yazıtı olmasından ziyade gerçekleştirilen bayındırlık faaliyetlerinin dinsel bir propagandasından izler taşıyan Mazgirt/Kaleköy Yazıtı da doğrulamaktadır⁷⁰. Adı geçen yazıtların içeriğine bütünlüklü olarak bakıldığında Adilceva Yazıtı ile Ayanis Tapınak Yazıtı birbirlerini tamamlamakta ve tarihlenmeleri mümkün olabilmektedir⁷¹. Kefkalesi Yazıtı'nın öteki her iki yazıttan daha önce yazdırıldığı anlaşılmıştır⁷².

Asurca bir mektup "Urartu'nun valisi" olarak tanıtılan Andaria adlı Urartulu bir yöneticiden söz etmektedir. Eyalet valisi Andaria, M.Ö. 657 yılına doğru Asur egemenliğindeki Şupria ülkesinde Lice (Diyarbakır)'nin Fum köyüne lokalize edilen Uppumu⁷³ ile Kullimeri⁷⁴ şehirlerine saldırmış, ancak Asur yanlısı grup tarafından öldürülmüştür ve Andaria'nın başı Asur kralı Aşşur-bāni-apli'ye getirilmiştir⁷⁵. Öyle anlaşılıyor ki Andaria, Arğişti

---

⁶⁸ Mirjo Salvini, "Monumental Stone Inscriptions", *Ayanis I, Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989 - 1998* (Ed. Altan Çilingiroğlu - Mirjo Salvini), Roma, 2001, s. 261.

⁶⁹ Çilingiroğlu - Salvini, 2001, 19 vd; Kosyan, 2010, s. 48.

⁷⁰ Salvini, *CTUIA* 12 - 6; König, *HchI* Nr. 127; Hans Peter Schäfer, "Die Inschrift Rusa II Arğištehinis in Mazgirt-Kaleköy" *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 18, 1977, s. 255 vd; Mirjo Salvini, "Studi preparatori per il 'Corpus dei testi urartei (CTU)'. Ricerche del 2004 e 2005 in Turchia orientale", *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* XLVII, 2005, s. 261-262; Melikishvili, *UKN* 279.

⁷¹ Çilingiroğlu - Salvini, 2001, s. 18-19.

⁷² Çilingiroğlu - Salvini, 2001, s. 20; Kosyan, 2010, s. 47.

⁷³ Kessler, 1995, s. 57.

⁷⁴ Kullimeri şehri, Orta Çağ kaynaklarında Chlomaron ya da Kl'mar olarak anılan kale ile eşleştirilerek genellikle Diyarbakır Silvan/Mayafarkin bölgesine lokalize edilmektedir. Bkz. Kessler, 1995, s. 57-58; Diakonoff -Kashkai, *RGTCIX*, s. 69.

⁷⁵ Albert Kirk Grayson, "The Chronology of the Reign of Ashurbanipal" *Zeitschrift Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* 70, 1980, s. 233, 244; Salvini, 2006, s. 121-122.

oğlu Rusa döneminde Urartu Krallığı'nın batı topraklarını oluşturan ve sınırları Yukarı Fırat Bölgesi'nin büyük bölümünü kapsadığı şeklinde çıkarsaması yapılabilen bir eyaletin valisiydi.

Yukarı Fırat Bölgesi üzerindeki Urartu egemenliğinin nasıl ve ne zaman sona erdiği konusunda tatmin edici bilgiler sunabilmek şimdilik olanak dışıdır. Ancak Urartu kralı Argiştı oğlu Rusa'nın hükümdarlığının son zamanlarını sürdürdüğü M.Ö. 650'li yıllarda önemli Urartu merkezlerinin yıkılıp, terk edilmesiyle sonuçlanan karışıklıkların⁷⁶ bölgeyi de etkileyerek denetim dışı bırakması olasılık dâhilindedir. M.Ö. 608-607 yıllarına tarihlenen Yeni Babil kronikleri,Urartular'a ait Yukarı Dicle Vadisi'ndeki topraklarınİskitler tarafından ele geçirildiğini bildirmektedir⁷⁷. Bu bilgi, bölgenin söz konusu tarihlerden önce Urartu denetiminden koptuğunun kanıtı olarak görülebilir. Urartu ve Asur belgelerinden anlaşıldığına göre, Urartu Devleti'nin Yukarı Fırat Bölgesi'ndeki egemenliği, II. Sarduri Dönemi'nin başı ile son yıllarını takip eden kısa süreli kesintidışında, yaklaşık 125 yıl kadar sürmüş görünmektedir⁷⁸.Bununla birlikte Urartu ülkesinin Kimmer istilasına uğradığı M.Ö. 709'dan itibaren süresi saptanamayan bir zaman aralığında,Yukarı Fırat Bölgesi'nin Urartu egemenliği dışında kalmış olabileceğini iddia etmektümükün gözükse de konuya netlik kazandırmak için eldeki bilgiler yeterli değildir.

Arkeolojik Verilere Göre Yukarı Fırat Bölgesi'nde Urartu İzleri

Stratejik bir güzergâhta yer alan Burmageçit Kalesi'nde kırk bir miğfer üzerinde kral Minua adının okunması⁷⁹,Minua Dönemi'ndeki Urartu Krallığı'nın en batısında ele geçmiş arkeolojik belgedir. Palu Kalesi'ndeki Urartu Yazıtı ile birlikte Urartu mimarlığına özgü bazı önemli eklentiler,

⁷⁶ Konu için bkz. Paul Zimansky, "The Cities of Rusa II and the end of Urartu", *Anatolian Iron Ages5* (Ed. A. Çilingiroğlu - G. Darbyshire), London, 2005, s. 235-240.

⁷⁷ Charles Burney- David Marshall Lang, *The Peoples of the Hills,Ancient Ararat and Caucasus*,London, 1971, s. 172.

⁷⁸Konu üzerine yapılan saptamalar için bkz. Sevin,IV. AST,s. 283; Sevin, , The Southwestward Expansion of Urartu: New Observations", *Anatolian Iron Ages II*(Ed. A. Çilingiroğlu - D. H. French), Oxford 1991,s. 97.

⁷⁹ Oktay Belli, "Urartu Krallığı'nın Tarihsel Gelişimi", *Savaş ve Estetik/War and Aesthetics*, İstanbul, 2004, s. 58-59; Karş. Belli, 1993, s. 66.

Minua Dönemi'ne tarihlendirilmesi önerilebilecek önemli imar faaliyetlerindedir. Tunceli - Mazgirt yakınlarında bulunan Bağın Urartu Yazıtı, Bağın Kalesi'nde in-situ olmaması ve başka bir yerden getirildiğine ilişkin kayıt olmasından ötürü⁸⁰ Bağın Kalesi'nin Urartu ile ilişkisi güvenle saptanamamaktadır.

Bölgede Asur'a atfedilebilecek iki kabartmadan söz edilmektedir. Günümüze kadar ulaşmayan bu tasvirli sanat eserlerinden birisi Pertek Kalesi'nde kalkan taşıyan kırık bir Asur kabartmasıdır⁸¹. Diğerisi ise Harput'ta bulunduğu bildirilmiş kabartma yöntemiyle bir savaş sahnesini betimleyen kırık bir stel parçasıdır⁸².

Yüzeylerindeki yiv bezemeli çanak çömlek parçalarından yola çıkılarak Malatya/Değirmentepe, Elazığ/Tepecik, Elazığ/Hinsor, Karakoçan/Bahçecik, Bingöl/Kaleönü, Bingöl/Zulumtepe ile Solhan yakınlarındaki Cankurtarantepe'nin M. Ö. VIII. yüzyıl içerisinde iskân edildikleri kabul edilmiştir⁸³. Aynı seramik buluntularının yoğun olarak tespit edildiği söz konusu dönemde Malatya'daki Köşkerbaba,⁸⁴ Habibuşağı⁸⁵ ve Elazığ'daki Harput,⁸⁶ Haroğlu,⁸⁷ Kaleköy⁸⁸ Maltepe,⁸⁹ Kızıluşağı,⁹⁰ Barsikkale,⁹¹ Kale III⁹² ile Bingöl/Samantepe⁹³ kalelerindeki ana

---

⁸⁰Schäfer, 1973/74, s. 33.

⁸¹Carl Ferdinand Friedrich Lehmann-Haupt, *Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens*, Berlin, 1907, s. 60 Res. 36.

⁸²Carl Ferdinand Friedrich Lehmann-Haupt, *Armenien und Einst und Jetzt I*, Berlin, 1910, s. 476.

⁸³ Veli Sevin, "Elazığ-Bingöl Yüzey Araştırması, 1987"VI. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1989,s. 454.

⁸⁴Bilgi, IX.TTK, 317-318; Önder Bilgi, "Iron Age Pottery from Köşkerbaba Höyük", *Anatolian Iron Ages II*(Ed. A. Çilingiroğlu - D. H. French), Oxford, 1991, s. 11-28.

⁸⁵ Sevin, IV. AST,s. 286; Sevin, AIAII, s. 97.

⁸⁶ Sevin, VI. AST,s. 461.

⁸⁷ Sevin, AIA II,s. 97.

⁸⁸Sevin, AIAII,s. 97; Veli Sevin, "Urartular'a ait Dünyanın En Eski Karayolu", *Anadolu Araştırmaları XI*, 1989, s. 49;Koroğlu,1996, s. 81.

⁸⁹Sevin, IV. AST,s. 279 vd; Sevin, 1989, s. 49.

⁹⁰ Veli Sevin, "Elazığ - Bingöl İlleri Yüzey Araştırması 1986", *V. Araştırma Sonuçları ToplantısıII*, Ankara, 1988, s. 3.

⁹¹ Sevin, V. AST II, s. 2 vd.

⁹² Sevin, IV. AST, s. 281.

⁹³ Sevin, VI AST, s. 458 vd.

kayalar üzerine farklı bir mimari anlayışın uygulanması Urartu egemenliğine bağlanmıştır. Ancak Habibuşağı ve Urartu karayolu ile bağlantılı gözükten Solhan/Cankurtarantepe - Bingöl/Zulümtepe - Bingöl /Kaleönü - Karakoçan /Bahçecik yerleşimleri hariç tutulursa adı geçen yerleşimlerin Urartu ile çağdaş olması dışında Urartu Krallığı'nın varlığını ortaya koyabilecek sağlam arkeolojik kanıtlardan yoksundur. Geç-Hitit Malatya Krallığı'nın başkenti olan Arslantepe'de yapılan kazılarda, kısmen açığa çıkarılmış III. tabaka yerleşiminin tahribi, II. Sarduri öncülüğündeki Urartu saldırılarına bağlanmıştır⁹⁴. Bunun yanısıra Bingöl Dağları üzerinde izlenebilen ve doğudan batıya Solhan/Cankurtarantepe, Bingöl/Zulümtepe, Bingöl/Kaleönü ile Karakoçan/Bahçecik konaklama istasyonlarının yakınından geçen, Urartular'a ait bir karayolu sisteminden söz etmek gerekir. M. Ö. VII. yüzyıla değin kullanılmış olan bu karayolu sisteminin M. Ö. VIII. yüzyıl içerisinde tesis edildiği kabul edilmiştir⁹⁵. Solhan/Cankurtarantepe'den itibaren gözlemlenebilen Urartu karayolu batı da Karakoçan/Bahçecik'e kadar izlenebilmektedir. Ancak bu karayolunun bir Urartu eyalet merkezi olabilecek ölçülere sahip Palu ve Harput'a kalelerine değin uzandığı düşünülmektedir.⁹⁶ Harput'un hemen kuzeyinde bulunan Tunceli'nin Pertek ilçesi Pınarlar Nahiyesi yakınlarında tespit edilmiş aynı özelliklere sahip bir karayolu,⁹⁷ Norşuntepe ve Harput istikameti üzerinden Tunceli'deki Urartu yerleşimlerine erişim sağlandığına işaret etmektedir. Söz konusu antik karayoluna ait izlerin tespit edildiği Pınarlar'ın daha kuzeyinde Burmageçit Urartu Kalesi yer almaktadır. Öyle görünüyor ki bu yol, Burmageçit Kalesi üzerinden daha doğu da bulunan Anbar Kalesi, Mazgirt ve Mazgirt/Kaleköy Kalesi gibi Urartu yerleşimleriyle ulaşım bağlantısını sağlamaktaydı.

Yukarı Fırat Bölgesi'nde kazı yoluyla açığa çıkarılmış en önemli Urartu merkezlerinden biri olan Erzincan/Altıntepe'nin hangi dönemde kurulmuş olabileceğine dair düşünceler öneri düzeyinde kalmıştır.

⁹⁴ Paolo Emilio Pecorella, "Neo-Hittite Levels of Malatya", *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology* (Ed. Ekrem Akurgal) I, Ankara-İzmir, 1973, s. 139.

⁹⁵ Sevin, 1989, s. 53; Sevin, *AIAII*, s. 98 vd.

⁹⁶ Sevin, 1989, s. 52; Veli Sevin, "The oldest highway: between the regions of Van and Elazığ in eastern Anatolia" *Antiquity* 62, 1988, s. 550

⁹⁷ Danık, 19. *AST I*, s. 84-85; Danık, 2010, s. 91-92.

Genellikle araştırmacılar tarafından paylaşılan ortak düşünce Altın-tepe'nin M.Ö. VIII. yüzyılın son yıllarında kurulmuş olduğuna yöneliktir⁹⁸. Altın-tepe'nin M. Ö. VIII. yüzyılın son çeyreğine tarihlenmesi konusunda en önemli rolü, 2 No'lu mekânda bulunan⁹⁹ tunç kap üzerindeki hiyeroglif yazı oynamaktadır. Tunç kap üzerinde yer alan hiyeroglif yazısı R. D. Barnett¹⁰⁰ ve F. Steinherr¹⁰¹ tarafından "a-wa-ri-ku" olarak okunmuş ve kabin Kue kralı Urikki (M. Ö. 738-710) tarafından Urartu'ya yollanan krali bir armağan olduğu savunulmuştur. Buna karşılık J. K. Klein bu tunç kap üzerindeki yazıtı "kalenin valisine aittir: ölçek 2 terusi" olarak çok daha farklı biçimde okumuştur¹⁰².

Tunceli yakınlarında konumlanan Anbar ve Rabat gibi Urartu yerleşimlerinin - II. Arğişti ya da Arğişti oğlu Rusa zamanında - Urartu Krallığı'nın madensel ekonomik çıkarlarını korumak için inşa edildikleri önerilmiştir¹⁰³. Tarafımızca yapılan araştırma sonucu Anbar ve Rabat kaleleri üzerinde Orta Demir Çağı türünde yivli çanak-çömlek parçaları saptanmış olmakla birlikte her iki merkezin Urartu ile bağlantısı ve bağlantılı ise hangi Urartu kralı zamanında inşa edilmiş olabileceğine yönelik herhangi bir arkeolojik kanıt bulunamamıştır. Aynı dönem içerisinde Arğişti oğlu Rusa'nın kendi yazıtından anlaşıldığına göre Mazgirt/Kaleköy Kalesi, önemli imar faaliyetlerine sahne

---

⁹⁸ Tahsin Özgüç, *Altın-tepe II. Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler*, Ankara, 1969, s. 26; Maurits Nanning van Loon, *Urartian Art*, İstanbul, 1966, s. 104; Burney - Lang, 1971, s. 158; Karş. Alpaslan Ceylan, "The Erzincan, Erzurum and Kars region in the Iron Age", *Anatolian Iron Ages5*, London, 2005, s. 23.

⁹⁹ Özgüç, 1969, s. 65.

¹⁰⁰ Richard David Barnett, "The Finds of Urartian Bronzes at Altın-tepe, near Erzincan", *Anatolian Studies*3, 1953, s. 124-128.

¹⁰¹ Franz Steinherr, "Die Urartäischen Bronzen von Altın-tepe", *Anatolia* 3, 1958, s. 97-102.

¹⁰² Jeffrey K. Klein, "Urartian Hieroglyphic Inscriptions from Altın-tepe", *Anatolian Studies*24, 1974, s. 77 vd; Son zamanlarda küpler üzerindeki çivi yazısı ve hiyeroglif ölçü değerlerine ilişkin yapılan araştırmalar, konuya yönelik J. K. Klein'in görüşünü gözden düşürmüştür. Bkz. Haluk Sağlamtimur, "The volumes of some Urartian pithoi", *Anatolian Iron Ages5*, London, 2005, s. 139 vd.

¹⁰³ Belli, 1993, s. 66; Ayrıca Oktay Belli, Mazgirt ve Kaleköy kalelerinin kuruluş tarihini II. Rusa dönemine dayandırmaktadır. Bkz. Belli, 1993, s. 66.

olmuştur¹⁰⁴.Mazgirt/Kaleköy Urartu Yazıtı'nın yer aldığı iki odalı kaya mezarı ve onunla ilişkili kült alanının yanı sıra açık hava tapınakları ve sütunlu yapılara ait kalıntılar Argiştı oğlu Rusa Dönemi ilişkili görünmektedir¹⁰⁵. Bunun yanı sıra Elazığ bölgesinde yer alan Norşuntepe, Genefik ve Yıldıztepe yerleşimlerdeki Urartu kalıntıları seramik malzemesinden ötürü M.Ö. VII. yüzyıla tarihlendirilmişlerdir¹⁰⁶.

Son yapılan araştırmalar Yukarı Fırat Bölgesi'ndeki Haroğlu (Elazığ), Kürdemlik (Saribük), Tanrıvermiş Gökbelen, Bağın, Mazgirt ve Vavgirt yerleşimlerinde bulunan tek odalı kaya mezarlarının Urartu ile ilişkili olamayacağını göstermiştir¹⁰⁷. Karakoçan yakınlarındaki Çalagos ve Mergamendi kaya mezarlarındaki gibi söz konusu tek odalı kaya mezarları Hellenistik ya da Roma Dönemi'nde yapılmış olmalıdır¹⁰⁸.

Norşuntepe'de yapılan arkeolojik kazılarda İskit-Kimmer kültürlerine özgü eserlerle karşılaşmış olması, Anadolu'yu M.Ö. VIII. yüzyılın sonlarından itibaren etkilemiş olan göçebe kavimlerin Orta Anadolu'ya geçebilmek için Elazığ ve çevresindeki rotayı kullandıklarını göstermiştir¹⁰⁹.Günümüzde Keban Baraj Gölü suları altında kalmış olan Norşuntepe yerleşiminde arkeolojik kazılar sonucunda açığa çıkarılan iki mezardaki buluntular, İskit-Kimmer göçebe kavimlerinin bölgedeki varlığına işaret etmektedir. Yerleşimin akropol kesiminde söz konusu iki mezarda gün ışığına çıkarılmış seramik kapların özelliklerinden

¹⁰⁴CTU I, A 12 – 6; Schäfer, 1977, s. 255 vd.

¹⁰⁵ Serkan Erdoğan, *Tunceli - Mazgirt/Kaleköy Kalesi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Van, 2007, s. 22-23, 27, 32.

¹⁰⁶Hauptmann, 1969/1970, s. 72-74; Köroğlu, 1995, s. 365; Sevin, AST V,s. 9, 34 (Res. 27);Sevin, AST VI,s. 496-498 (Res. 39-41).

¹⁰⁷Kemalettin Köroğlu, “New Observations on the Origin of the Single-Roomed Rock-Cut Tombs of Eastern Anatolia” (Ed. Metin Alparslan, Meltem Doğan-Alparslan, Hasan Peker), *Belkis Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan. VITA. Festschrift in Honor of Belkis Dinçol and Ali Dinçol*, İstanbul, 2007, s. 447 vd; Kemalettin Köroğlu, “Urartu Kaya Mezar Geleneği ve Doğu Anadolu'daki Tek Odalı Kaya Mezarları'nın Kökeni” *Arkeoloji ve Sanat* 127, 2008, s. 30 vd.

¹⁰⁸Köroğlu, 2007, s. 448 vd; Köroğlu, 2008, s. 31 vd.

¹⁰⁹Harald Hauptmann, “Norşuntepe Kazıları 1970”, *Keban Projesi 1970 Yaz Çalışmaları*, Ankara, 1972, s. 89; RecepYıldırım, “Harput/Elazığ Yöresinin Tarihi Coğrafyası”, *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi – Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu (Elazığ 23-25 Mayıs 2013)*, Elazığ, 2013, s. 303.

ötürügöçebe topluluklara ait mezar ve mezar buluntuları M.Ö. VII. yüzyılın ortalarına ya da üçüncü çeyreğine tarihlendirilmiştir¹¹⁰. Buna karşın Bingöl-Karlıova yakınlarındaki Suçatı (Gerran) köyünde yer alan bir Urartu nekropolünde ele geçen bronz kemer parçalarının üzerindeki aslan motiflerinin biçeminden dolayı, klasik Urartu kralları kronolojisine ölçüt alınarak M.Ö. VII. yüzyılın ikinci yarısına –Erimena oğlu Rusa dönemine – tarihlendirilmek istenmiştir¹¹¹. Ancak Erimena oğlu Rusa'nın hangi zaman aralığında krallık yaptığı tartışmaya açık olmakla birlikte¹¹², söz konusu Urartu kralına tarihlenen yazılı ya da arkeolojik bir veri bölge kapsamında belgelenmemiştir.

Urartu Batı Eyaleti Valilerinin Urartu ve Assur Kralları

İle Senkronik Kronolojisi*

Urartu Batı Eyaleti Valileri Urartu Senkronizmi Assur Senkronizmi

– İşpuini V. Şamši - Adad
(M. Ö. 825-810) (M. Ö. 823-811)

Titia Minua III. Adad - nārāri
(M. Ö. 805-?) (M. Ö. 810-785/780) (M. Ö. 811-783)

---

¹¹⁰Asvold Ivantchik, “La Chronologie des Cultures Pre-Scythe et Scythe: Les Donnees Proche-Orientales et Caucasiennes”, *Iranica Antiqua* XL, 2005, s. 449; Harald Hauptmann, “Neue Funde eurasischer Steppennomaden in Kleinasien” *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasien, Festschrift Kurt Bittel*, Bd I, Mainz, 1983, s. 251 vd.

¹¹¹ Mehmet Karaosmanoğlu, “Suçatı Urartu Kemeri”, *Bulleten* LV-214, 1991, 601-603; Buna karşın Yukarı Fırat Bölgesi'nde, II. Rusa sonrasına işaret edebilecek yazılı ya da arkeolojik kanıt bulunabilmiş değildir.

¹¹²Bkz. dipnot 62.

Titia ?

I. Argišti IV. Šulmānu ašared
(M. Ö. 779-764) (M. Ö. 783-773)

III. Aššur-dan
(M. Ö. 773-755)

Zaia(ni) II. Sarduri
(M. Ö. 745 ?) (M. Ö. 757-735)
(M. Ö. 755-745)

V. Aššur - nārāri

III. Sarduri
(M.Ö. ? - ?) III. Tukultī-apil- Ešarra
(M. Ö. 745-727)

V. Šulmanu ašared

I. Rusa (M.Ö. 727-722)
(M. Ö. 719-713)

II. Šarru-kin

Siplia (M. Ö. 722-705)

(M. Ö. 720/715-?)

II. Argišti
Siplia ? (M. Ö. 713-?) Sin-ahhī-erība
(M. Ö. 705-681)

II. Rusa
(M.Ö. ?-?)

III. Rusa Aššur -aḫḫe-iddina
(M. Ö. 673-647) (M. Ö. 681-669)

Andaria

(M.Ö. ? - 657)Aššur-bāni-apli

IV. Sarduri(M. Ö. 669-631)
(M.Ö. 646 - 638)

* Urartu ve Assur krallarının kronolojik düzeni Fuchs, 2012, s. 158'den uyarlanmıştır.

Bibliyografya ve Kısaltmalar

AIA: Anatolian Iron Ages.

Andrae, Walter, *Die Stelenreichen in Assur*, Leipzig, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1913.

AST: Araştırma Sonuçları Toplantısı.

Astour, Czernichow, Michael, "The Arena of Tiglath-pileser III's Campaign Against Sarduri II (743 B.C.)", *Assur2/3*(Monographic Journals of the Near East), Malibu, Undena Publications, 1979, s. 2-23.

Balkan, Kemal, "Patnos Yakınında Anzavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri", *Anatolia* 5, 1960, s. 133-158.

Barnett, Richard David - Gökçe, Nuri, "The Find of Urartian Bronzes at Altın Tepe, Near Erzincan", *Anatolian Studies* 3, 1953, s. 121-129.

Belli, Oktay, "Der beschriftete Bronzehelm des Königs Menua aus der Festung Burmageçit bei Tunceli", *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbors, Studies in Honor of N. Özgüç* (Ed. M. J. Mellink – E. Porada – T. Özgüç), Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1993, s. 61-67.

Belli, Oktay, "Urartu Krallığı'nın Tarihsel Gelişimi", *Urartu: Savaş ve Estetik/Urartu:War and Aesthetics*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2004, 45-73.

Bilgi, Önder, "Fırat Nehri Kenarında Bir Urartu Yerleşmesi", *IX. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler I*, Ankara, 1986, s. 317-318.

Bilgi, Önder, "Iron Age Pottery from Köşkerbaba Höyük", *Anatolian Iron Ages II* (Ed. A. Çilingiroğlu - D. H. French), Oxford, 1991, s. 11-28.

Burney, Charles – Lang, David Marshall, *The Peoples of the Hills, Ancient Ararat and Caucasus*, London, 1971.

Ceylan, Alpaslan, "The Erzincan, Erzurum and Kars region in the Iron Age", *Anatolian Iron Ages 5* (Ed. A. Çilingiroğlu-G. Darbyshire), London, British Institute of Archaeology at Ankara, 2005, s. 21-29.

CTU: Corpus dei Testi Urartei.

Çavuşoğlu, Rafet – Işık, Kenan – Salvini, Mirjo, "New Urartian Inscriptions from East Turkey", *Orientalia* 79/1, 2010, s. 36-54 (Tab. I-X).

Çevik, Nevzat, "Murat Koyağı'nda Bir Urartu Kalesi Şebeteria", *Kültür Bakanlığı Süreli Yayını: Kültür*95, 1995, s. 25-34.

Çilingiroğlu, Altan, “Sargon’un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler”, *Anadolu Araştırmaları* 4-5, 1979, s. 235-251.

Çilingiroğlu, Altan, “Urartu’da Toplu Nüfus Aktarımları”, *Anadolu Araştırmaları* 9, 1983, s. 311-317.

Çilingiroğlu, Altan, *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, İzmir, Ege Üniversitesi Yayınları, 1984.

Çilingiroğlu, Altan, “Tanrı Assur’a Bir Mektup” *Tarih İncelemeleri Dergisi* II, 1984, s. 1-26.

Çilingiroğlu, Altan, *Urartu Tarihi*, Bornova, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1994.

Çilingiroğlu, Altan, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, 1997.

Çilingiroğlu, Altan - Salvini, Mirjo, “Historical Background of Ayanis” *Ayanis I - Ten Years’ Excavations at Rusaşinili Eiduru-kai 1989-1998* (Edited by Altan Çilingiroğlu - Mirjo Salvini), Documenta Asiana VI, Roma, Pubblicazioni dell’Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici del Consiglio Nazionale delle Ricerche, 2001, s. 15-24.

Danık, Ertuğrul, “Vasgirt Kaya Mezarları Hakkında İlk Gözlemler”, *İdol – Arkeoloji ve Arkeologlar Derneği Dergisi* 9, 2001, s. 12-16.

Danık, Ertuđrul, “Yukarı Fırat Bölgesi 2000 Yılı Arkeolojik Yüzeý Araştırması”, *19.Araştırma Sonuçları Toplantısı* I, Ankara, 2002, s. 79-92.

Danık, Ertuğrul, *İşuwa’dan Tunceli’ye Tarih ve Kültür*, Ankara, Tunceli Dayanışma ve Kültür Vakfı Yayınları, 2010.

Diakonoff, Igor Mikhailovich, – Kashkai, S. M., *Geographical Names According to Urartian Texts (Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes IX)*, Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1981.

Diakonoff, Igor Mikhailovich – Medvedskaya, Inna Nikolaevna “The Kingdom of Urartu”, *Bibliotheca Orientalis* XLIV – N° 34, 1987, s. 386-394.

Frangipane, Marcella, “Melid(Malatya-Arslan Tepe)” *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*8 (Meek – Mythologie), Berlin – New York, Walter de Gruyter, 1993-1997, s. 35-52.

Fuchs, Andreas, “Urartu in der Zeit”, *Biainili – Urartu, The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007* (Edited by S. Kroll – C. Gruber – U. Hellwag – M. Roaf – P. Zimansky), Acta Iranica 51, Leuven, Peeters Publishers, 2012, s. 135-161.

Grayson, Albert Kirk, "The Chronology of the Reign of Ashurbanipal" *Zeitschrift Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* 70, 1980, s. 227-245.

Hauptmann, Harald, "Norşun-Tepe, Historische und Ergebnisse der Grabungen 1968/69", *Istanbuler Mitteilungen* 19/20 (Tafel 4-12), 1969/70, s. 21-78.

Hauptmann, Harald, "Die Grabungen auf dem Norşun-Tepe, 1970", *Keban Projesi 1970 Yaz Çalışmaları*, Ankara, ODTÜ Keban Projesi Yayınları, 1972, s. 103-117.

Hauptmann, Harald, "Neue Funde eurasischer Steppennomaden in Kleinasien" *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens, Festschrift Kurt Bittel*, Bd I, Mainz, 1983, s. 251-270.

Hawkins, John David, "The Neo Hittite States in Syria and Anatolia", *The Cambridge Ancient History* III/1, Cambridge, Cambridge University Press, 1982, s. 372-441.

HchI: Handbuch der chaldischen Inschriften.

Hmayakian, Simon Gevorgi, "Urartu – Vermächtnisse einer Hochkultur" *Armenien 5000 Jahre Kunst und Kultur* (redaktionelle Leitung Kristin Platt) Tübingen, Ernst Wasmuth Verlag, 1995, s. 49-54.

Hulin, Peter, "New Urartian Inscriptions from Adilcevaz", *Anatolian Studies* IX, 1959, s. 189-195.

Hübschmann, Heinrich, *Die Altarmenischen Ortsnamen – Mit Beiträgen zur Historischen Topographie Armeniens*, Neudruck, Amsterdam, Oriental Press, 1969.

Işık, Cengiz, "Habibuşağı Nekropolü" *Bulleten* LI/200, 1987, s. 549 - 564.

Ivantchik, Asvold, "La Chronologie des Cultures Pre-Scythe et Scythe: Les Donnees Proche-Orientales et Caucasiennes", *Iranica Antiqua* XL, 2005, s. 447-460.

Karaosmanoğlu, Mehmet, "Suçatı Urartu Kemerı", *Bulleten* LV/214, 1991, s. 595-693.

Kessler, Karlheinz, "Şubria, Urartu and Aşşur Topographical Questions around the Tigris Sources" *Neo-Assyrian Geography* (Ed. Mario Liverani), Roma, Università di Roma "La Sapienza" Dipartimento di Scienze storiche, archeologiche e antropologiche dell'Antichità, 1995, s. 55-67.

Klein, Jeffrey J., “Urartian Hieroglyphic Inscriptions from Altintepe”, *Anatolian Studies* XXIV, 1974, s. 77-94.

Kosyan, Aram, “Western Periphery of Urartu and Beyond”, *Aramazd – Armenian Journal of Near Eastern Studies* V/1, 2010, s. 43-54.

König, Friedrich Wilhelm, *Handbuch der chaldischen Inschriften I-II*, AfO Beiheft 8, Graz, Biblio Verlag, 1955-1957.

Koroğlu, Kemalettin, “Aşşur – Urartu Yazılı Belgeleri ve Arkeolojik Kalıntılar Işığında Alzi/Enzi Ülkesi (Elazığ Bölgesi) Tarihi Coğrafyası”, *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı* (Ayrıbasım), İstanbul, 1995, s. 359-366.

Koroğlu, Kemalettin, *Urartu Krallığı Dönemi'nde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1996.

Koroğlu, Kemalettin, “New Observations on the Origin of the Single-Roomed Rock-Cut Tombs of Eastern Anatolia” (Ed. Metin Alparslan, Meltem Doğan-Alparslan, Hasan Peker), *Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan. VITA. Festschrift in Honor of Belkıs Dinçol and Ali Dinçol*, İstanbul, Ege Yayınları, 2007, s. 445-456.

Koroğlu, Kemalettin, “Urartu Kaya Mezar Gelenegi ve Doğu Anadolu'daki Tek Odalı Kaya Mezarları'nın Kökeni” *Arkeoloji ve Sanat* 127, 2008, s. 21 - 38.

Kroll, Stephan, “Rusa Erimena in archäologischem Kontext”, *Bianili – Urartu, The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007* (Edited by S. Kroll – C. Gruber – U. Hellwag – M. Roaf – P. Zimansky), Peeters, Acta Iranica, 2012, s. 183-186.

Lanfranchi, Giovanni Battista - Parpola, Simo, *The Correspondence of Sargon II, Part II. Letters from the Northern and Northeastern Provinces (State Archives of Assyria V)*, Helsinki, Helsinki University Press, 1990.

Lehmann-Haupt, Carl Ferdinand Friedrich, *Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens*, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1907.

Lehmann-Haupt, Carl Ferdinand Friedrich, *Armenien und Einst und Jetzt I*, Berlin, B. Behr's Verlag, 1910.

Luckenbill, Daniel David, *Ancient Records of Assyria and Babylonia I-II*, Chicago, The University of Chicago Press, 1926-1927.

Melikishvili, Georgii Aleksandrovich, *Urartskie Klinobrasnye Nadpisi*, Moskau: Hayk, 1960.

Nashef, Khaled, *Die Orts-und Gewässernamen der mittelbabylonischen und mittellassyrischen Zeit (Répertoire géographique des textes cunéiformes V)*, Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1982.

Özgüç, Tahsin, *Altıntepe II. Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1969.

Payne, Margaret Rosalie, *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2006.

Payne, Margaret Rosalie - Sevin, Veli, "A New Urartian Inscription from Elazığ/Bahçecik, Eastern Turkey", *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 43/1, 2001, s.111-119.

Parpola, Simo, *The Correspondence of Sargon II, Part I. Letters from Assyria and the West (State Archives of Assyria I)*, Helsinki, Helsinki University Press, 1987.

Parpola, Simo - Porter, Michael, *The Helsinki Atlas of the Near East in the Neo-Assyrian Period*, Helsinki, The Casco Bay Assyriological Institute - The Neo-Assyrian Corpus Project, 2001.

Pecorella, Paolo Emilio, "Neo-Hittite Levels of Malatya", *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology I* (Ed. E. Akurgal), Ankara-İzmir, Türk Tarih Kurumu, 1973, s. 135-142.

RGTC: Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes.

SAA: State Archives of Assyria.

Salvini, Mirjo, "Le Testimonianze Storiche Urartee Sulle Regioni del Medio Eufrate MEΛITHNH, KOMMAΓHNH, ΣOΦHNH, TOMIΣA", *La Parola del Passato* CXLII-CXIV, 1972, s. 100-111.

Salvini, Mirjo, "Some Historic-Geographical Problems Concerning Assyria and Urartu" *Neo-Assyrian Geography* (Ed. Mario Liverani), Roma, Università di Roma "La Sapienza" Dipartimento di Scienze storiche, archeologiche e antropologiche dell'Antichità, 1995, s. 43-53.

Salvini, Mirjo, "Monumental Stone Inscriptions", *Ayanis I, Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989 - 1998* (Ed. Altan Çilingiroğlu - Mirjo Salvini), Documenta Asiana VI, Roma, 2001, s. 251-270.

Salvini, Mirjo, "Reconstruction of the Susi Temple at Adilcevaz on Lake Van" *A View from the Highlands, Archaeological Studies in Honour of Charles Burney* (Ed. Antonio Sagona), Peeters, 2004, s. 245-275.

Salvini, Mirjo, “Studi preparatori per il ‘Corpus dei testi urartei (CTU)’. Ricerche del 2004 e 2005 in Turchia orientale. *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* XLVII, 2005, s. 257-272.

Salvini, Mirjo, *Urartu Tarihi ve Kültürü*(Çev. Belgin Aksoy), 1. Baskı, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2006.

Salvini, Mirjo, *Corpus dei Testi Urartei* Volume I-II, Roma, Pubblicazioni dell’Istituto di Studi sulle civiltà dell’Egeo e del Vicino Oriente del Consiglio Nazionale delle Ricerche, 2008.

Salvini, Mirjo, *Corpus dei Testi Urartei* Volume IV, Roma, Pubblicazioni dell’Istituto di Studi sulle civiltà dell’Egeo e del Vicino Oriente del Consiglio Nazionale delle Ricerche, 2012.

Salvini, Mirjo, “Das Corpus der urärtaischen Inschriften”, *Biainili – Urartu, The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007* (Edited by S. Kroll – C. Gruber – U. Hellwag – M. Roaf – P. Zimansky), *Acta Iranica* 51, Peeters, 2012, s. III-134.

Schäfer, Hans Peter, “Zur Stele Menuas aus Bağın (Balın)”, *Istanbul Mitteilungen* 23/24, 1973/74, s. 33-37.

Schäfer, Hans Peter, “Die Inschrift Rusa II Argištehinis in Mazgirt-Kaleköy” *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 18, 1977, s. 249-268.

Seidl, Ursula, *Bronzekunst Urartus*, Mainz, von Zabern, 2004.

Seidl, Ursula, “Rusa son of Erimena, Rusa son of Argišti and Rusahinili/Toprakkale” *Biainili – Urartu, The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007* (Edited by S. Kroll – C. Gruber – U. Hellwag – M. Roaf – P. Zimansky), *Acta Iranica* 51, Leuven, Peeters Publishers, 2012, s. 177-181.

Sevin, Veli, “Malatya-Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması, 1985”, *IV.Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1987, s. 279-300.

Sevin, Veli, “Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması, 1986”, *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı* II, Ankara, 1988, s. 1-44.

Sevin, Veli, “Elazığ Yöresi Erken Demir Çağı ve Muşkiler Sorunu”, *Höyük* I, 1988, s. 51-64.

Sevin, Veli, “The oldest highway: between the regions of Van and Elazığ in eastern Anatolia” *Antiquity* 62, 1988, s. 547-551.

Sevin, Veli, “Urartular’a Ait Dünyanın En Eski Karayolu”, *Anadolu Araştırmaları* XI, 1989, s. 47-63.

Sevin, Veli, "Elazığ – Bingöl Yüzey Araştırması" *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı* 1987, 1989, s. 451-500.

Sevin, Veli, "The Southwestward Expansion of Urartu: New Observations", *Anatolian Iron Ages II*(Ed. A. Çilingiroğlu - D. H. French), Oxford, 1991, s. 97-112.

Sevin, Veli, "Elazığ/Bahçecik Yazıtı ve Urartu Eyalet Sistemi Üzerine Düşünceler" *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15/2, 2005, s. 379-384.

Steinherr, Franz, "Die Urartäischen Bronzen von Altın-tepe", *Anatolia III*, 1958, s. 97-102.

Tarhan, M. Taner, "Urartu Devleti'nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutipri = Lapturi Hakkında Yeni Görüşler" *Anadolu Araştırmaları VIII* (1980), 1982, s. 69-114.

The Geography of Ananias of Şirak (Aşxarhac'o'yc'), *The Long and the Short Recensions*(Introduction, Translation and Commentary by Robert H. Hewsen), Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Reihe B Nr. 77, Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1992.

TTK: Türk Tarih Kurumu.

UKN: Urartskie Klinoobraznye Nadpisi.

Van Loon, Maurits Nanning, *Urartian Art. Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, İstanbul, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, 1966.

Van Loon, Maurits, "The Euphrates Mentioned by Sarduri II of Urartu" *Anatolian Studies Presented to Hans Güstav Güterbock on the Occasion of his 65th Birthday* (Ed. K. Bittel- H. J. Houwink) İstanbul, Nederlands Historisch - Archaeologisch Instituut in het Nabije Oosten, 1974, s. 187-194.

Waterman, Leroy, *Royal Correspondence of the Assyrian Empire - Part III* (University of Michigan Studies, Humanistic Series Volume XIX) Ann Arbor, University of Michigan Press, 1930.

Wäfler Marcus, "Zum assyrisch – urartäischen Westkonflikt", *Acta Præhistorica et Archaeologica* 11/12, 1980-1981, s. 79-97.

Yıldırım, Recep, "Burmageçit Urartu Miğferleri", *Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler)*, 2/2, 1988, s. 217-228.

Yıldırım, Recep, "Elazığ Müzesi'nde Bulunan Birkaç Urartu Kılıcı", *Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler)* 3/3, 1989, s. 279-288.

Yıldırım, Recep, "Urartian Belt Fragments from Burmageçit, now on Display in Elazığ Museum", *Anatolian Iron Ages II*, 1991, s. 131-148.

Yıldırım, Recep, “Harput/Elazığ Yöresinin Tarihi Coğrafyası”, *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi – Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu (Elazığ 23-25 Mayıs 2013)*, Elazığ, 2013, s. 297-306.

Zimansky, Paul, “The cities of Rusa II and the end of Urartu”, *Anatolian Iron Ages 5* (Ed. A. Çilingiroğlu-G. Darbyshire), London, British Institute of Archaeology at Ankara, 2005, s. 235-240.